

CZĘŚĆ V

WOKÓŁ KARY POZBAWIENIA WOLNOŚCI

O POŻYTKACH PŁYNĄCYCH Z NAUKI
DLA PRAWA I POLITYKI PENITENCJARNEJ

DOI 10.5281/ZENODO.3379663

Wprowadzenie

Między nauką a prawem i polityką penitencjarną zachodzi wzajemna relacja. W niniejszym tekście uwzględniłem tylko jeden jej kierunek i tylko jeden z wielu aspektów, starając się ukazać znaczenie nauki dla tego rodzaju prawa i tego rodzaju polityki. Pomijam więc równie ważny i wartościowy poznawczo stosunek odwrotny: znaczenie prawa i polityki penitencjarnej dla nauki. Nauka nie wzbogaciłaby się bowiem bez uczynienia przedmiotem swojego poznania i objęcia badaniami empirycznymi problematyki penitencjarnej.

Z jakże istotną problematyką stanowiącą przedmiot tego tekstu wiąże się wiele podstawowych pytań: Czy i jaki jest związek prawa penitencjarnego i jego nauki z innymi naukami? Jakie to nauki? Jakie korzyści płyną z nauki dla prawa i polityki penitencjarnej? Czy i w jakim zakresie korzysta się z nauki przy tworzeniu prawa penitencjarnego, jego norm i warunków ich stosowania oraz w nadawaniu kierunków rozwiązaniom prawnym, w tym zwłaszcza dotyczącym postępowania z osobami uwięzionymi? Jakiego rodzaju efekty nauka przynosi prawu i polityce penitencjarnej?

W tekście tym nie chodzi o wyczerpujący opis korzyści płynących z nauki dla prawa i polityki penitencjarnej. Ze względu na jego ograniczoną objętość ograniczyłem się do wybranych kwestii. Z tego też powodu nie było możliwe udzielenie wyczerpujących odpowiedzi na powyższe pytania. Zważywszy na jubileuszowy charakter książki dedykowanej Profesor Irenie Rzeplińskiej, uczonej o uznanym autorytecie naukowym, autorce licznych publikacji z zakresu prawa i kryminologii,

wśród przytoczonych poniżej nauk pozostających w związku z prawem i polityką penitencjarną nieco więcej miejsca poświęciłem kryminologii. Swoje rozważania czynię ponadto przede wszystkim w odniesieniu do skazanych odbywających karę pozbawienia wolności.

Generalia

1. Przed ponad dwudziestu laty w jednym z opublikowanych tekstów napisałem:

Współcześnie wyraźnie występuje potrzeba większego oparcia działalności więziennictwa, w tym postępowania z osobami pozbawionymi wolności, na osiągnięciach nauki. W Polsce od dłuższego czasu w postępowaniu z osobami uwięzionymi daje się zauważyć spontaniczność i improwizację przed naukowymi poglądami. Następuje coraz większe oddalenie od wiedzy naukowej, które jest rezultatem zarówno działań nieumyślnych, jak i zabiegów celowych. Doświadczenie wskazuje, że więziennictwo nie może być dobrze zorganizowane i poprawnie funkcjonować bez wykorzystania wiedzy naukowej. Bezmyślnością byłoby pozostawienie wiedzy kryminologicznej poza nim, a zwłaszcza poza wykonywaniem kary pozbawienia wolności. Więziennictwu niezbędna jest kryminologia, przede wszystkim dla racjonalnej i skutecznej działalności. [...] Potrzebny jest naukowy namysł nad uwięzionym człowiekiem. Pomijanie istoty człowieczeństwa, przestępstwa i kary prowadzi do uproszczeń w postępowaniu z przestępcami, do lansowania naiwnych, aczkolwiek populistycznych propozycji – środków i metod postępowania nieprowadzących ani do oderwania się przestępców od zła, ani do zapewnienia ładu i pokoju wśród ludzi. Niekorzystne jest, kiedy techniczne zabiegi, różnego rodzaju warunki, nazywa się zasadami, intuicyjne przeświadczenia uznaje się za naukowe poglądy, prowizoryczność za coś stałego, perspektywicznego¹.

Powyższą ocenę można byłoby odnieść do ówczesnych prawa i polityki penitencjarnej, a z pewnymi modyfikacjami – również do dzisiejszych.

1 T. Bulenda, *Implikacje koncepcji antropologiczno-kryminalnych w postępowaniu z więźniami* [w:] B. Hołyst, S. Redo (red.), *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, I Polski Kongres Penitencjarny, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996, s. 241.

2. Podstawowym celem każdej nauki jest opis, klasyfikacja i wyjaśnienie rzeczywistości. Nie ma rozwoju penitencjarystyki bez nauki. Służą jej różnego rodzaju koncepcje teoretyczne i wyniki badań empirycznych, dzięki którym można przyjąć sensowne, pożyteczne rozwiązania prawne i wyznaczyć kierunki racjonalnej polityki penitencjarnej.

3. Rozwój prawa i polityki penitencjarnej zależy od wielu czynników, w tym zwłaszcza od ustroju państwa, prawa konstytucyjnego, prawa karnego, aktów międzynarodowych, zarówno o charakterze normatywnym, jak i nienormatywnym, określonych idei, aksjologii oraz koncepcji naukowych. Od odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. do dziś każdy z tych czynników w większym lub mniejszym stopniu przyczyniał się do rozwoju zarówno prawa, jak i polityki penitencjarnej².

4. Osiągnięcia nauki były i nadal są użyteczne dla prawidłowego, pożytecznego, humanitarnego postępowania z osobami uwięzionymi, z poszanowaniem ich godności i przysługujących im praw. Są one użyteczne dla organów postępowania wykonawczego i ich personelu, a także przydatne w kształceniu funkcjonariuszy Służby Więziennej. W okresie międzywojennym

Nie zapomniano również o szkoleniu zawodowym kadr, które w miarę rozszerzenia zadań różnych działów służby miało na celu szersze i gruntowniejsze przygotowanie do fachowej pracy. Utworzona w pierwszym okresie centralna szkoła dla urzędników i dozorców więziennych rozszerzyła zakres, a częściowo i charakter nauczania, wprowadzając do programu więziennictwo teoretyczne

2 Zob. J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa 1982, s. 70–82; S. Walczak, *Narodziny i rozwój koncepcji wykonania kary pozbawienia wolności* [w:] A. Marek (red.), *Księga Jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1990, s. 35–48; J. Migdał, J. Raglewski, *Kara pozbawienia wolności. Zarys dziejów polskiej doktryny prawa i praktyki penitencjarnej*, Arche, Gdańsk 2006; J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956–2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja czy zmiana?*, Arche, Gdańsk 2008, s. 13–77; J. Pomiankiewicz, *Zarys historii więziennictwa w Polsce* [w:] T. Szymanowski (red.), *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2017, s. 197–234; T. Bulenda, *Penitencjarne aspekty konstytucyjnych praw człowieka* [w:] D. Makiła (red.), M. Wilczek-Karczewska (współpraca), *Z historii ustroju i konstytucjonalizmu Polski. Księga jubileuszowa dedykowana w osiemdziesiątą rocznicę urodzin Profesora Mariana Kallasa*, Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie, Warszawa 2018, s. 115–134.

i praktyczne, etiologię kryminalną, psychologię kryminalną, prawo i procedurę karną, prawo państwowe i administracyjne, polskie prawo urzędnicze [...]³.

Obecnie również mamy do czynienia z kształceniem kadr Służby Więziennej, i to nie tylko zawodowym. Służą temu odpowiednie przepisy, zwłaszcza penitencjarne, uwzględniające także osiągnięcia nauki. Dobrze oddaje to poniższy tekst:

Formacja [Kadra Służby Więziennej – T.B.], która na początku lat 90. miała niewielki odsetek personelu z wyższym wykształceniem (16 proc.), stopniowo zaczęła przekształcać się w służbę ludzi światłych, otwartych, czerpiących z doświadczeń penitencjarnych krajów zachodnioeuropejskich. Preferencje dla personelu z odpowiednimi kwalifikacjami spowodowały, że w 2008 r. więziennictwo może już poszczycić się najwyższym odsetkiem funkcjonariuszy z wyższym wykształceniem (44 proc.) wśród formacji porządku publicznego.

Początek lat 90. to również rozkwit w uczelniach państwowych nowego kierunku pedagogicznego – specjalizacji resocjalizacyjnej. To właśnie młoda kadra wykształcona na wydziałach resocjalizacji, której co prawda brakowało doświadczenia, ale za to była pozbawiona negatywnego balastu historii, wprowadziła polskie więziennictwo w nowe obszary. Ten brak doświadczenia implikował natomiast potrzebę stworzenia nowego systemu szkolenia i doskonalenia zawodowego funkcjonariuszy.

Transformacji uległy programy nauczania w szkołach Służby Więziennej. Przesunięto preferencje z zagadnień formacyjnych i musztry wojskowej na wykształcenie umiejętności pracy z osadzonymi i właściwego projektowania procesu readaptacji. Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej w Kaliszu, będąc nadal jednostką zorganizowaną na wzór wojskowy, umiejętnie pogodził oczekiwania edukacyjne oraz formacyjne. Kolejnym problemem, który należało rozwiązać, były kwestie szkoleń specjalistycznych przygotowujących do pełnienia służby na stanowiskach oddziałowych, wychowawców, dowódców zmian, kierowników działów, dyrektorów jednostek podstawowych.

3 M. Czerwiec, *Więziennictwo. Zarys rozwoju więziennictwa*, Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Sprawiedliwości. Wydział Kadry i Szkolnictwa, Warszawa 1958, s. 217.

Rozwiązując wskazane problemy, polskie więziennictwo wypracowało przez ostatnie lata system szkoleniowy, który zapewnia przede wszystkim samowystarczalność służby, systematyczne uaktualnianie wiedzy, szybkie reagowanie na zmiany w przepisach prawa, elastyczność i niskie koszty szkoleń⁴.

Od 2004 do 2016 r. w Instytucie Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Wydziału Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego funkcjonowało zaoczne, dwuletnie Podyplomowe Studium Penitencjarne, ukierunkowane na kształcenie kadry oficerskiej Służby Więziennej z całej Polski. Studenci tego studium mogli poznać zagadnienia z wielu dyscyplin naukowych, w tym kryminologii, psychologii, pedagogiki, socjologii czy zarządzania. Spośród bogatej tematyki zajęć dydaktycznych podaję przykładowo:

Współczesne społeczeństwo polskie, Bezpieczeństwo i porządek publiczny w demokratycznym państwie prawnym, Więzienie i więziennictwo w systemie administracji państwowej i samorządowej (współdziałanie z organami administracji wydzielonej), Współczesny terroryzm polityczny i kryminalny, blok przedmiotów prawnych, m.in. Prawo Unii Europejskiej – trzeci filar: policja i wymiar sprawiedliwości, Konstytucyjne środki ochrony praw i wolności człowieka, Ochrona danych osobowych, blok zagadnień kryminologicznych, m.in. Współczesna przestępczość i jej społeczny kontekst, Przestępczość cudzoziemców w Polsce, Przestępcy seksualni – „więźniowie seksualni”, Przestępczość zorganizowana, blok zagadnień penitencjarnych, m.in. Socjologia więzienia, Zmiany w systemach więziennych współczesnego świata, CZSW – misja, wizja, polityka, Etyka służby penitencjarnej, Mediacja w prawie karnym i karnym wykonawczym, Statystyki penitencjarne, blok zagadnień psychologiczno-pedagogicznych, m.in.: Wolność w ujęciu psychologicznym, Emocjonalne i osobowościowe mechanizmy zachowania, Metody oddziaływania w warunkach izolacji, Terapia zaburzonej osobowości w warunkach izolacji, Psychologia penitencjarna, Prognozowanie oddziaływań indywidualnych, blok zagadnień pracy socjalnej, m.in.: Zabezpieczenie społeczne w Polsce, Rynek pracy w Polsce – problemy bezrobocia, Praca socjalna w społeczności lokalnej, Metodyka pomocy społecznej⁵.

4 W. Głowiak, *Kadra więzienna* [w:] T. Szymanowski, J. Cegielska, J. Czółgoszewski, S. Lelental, J. Pomiankiewicz (red.), *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego*, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2009, s. 78–79.

5 Informator Studia Podyplomowe 2008/2009, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008, s. 165.

Studia te związane były z wizytacjami krajowych i zagranicznych więzień. Umożliwiały one słuchaczom poznanie oraz porównywanie zwłaszcza warunków odbywania kary pozbawienia wolności, rozwiązań prawnych, organizacyjnych oraz metod i środków postępowania z osobami uwięzionymi⁶.

5. Warte podkreślenia jest, że rozwój prawa i polityki penitencjarnej dokonywał się w okresie międzywojennym i następnym okresie dzięki znakomitym uczonym. Niektórzy z nich byli zatrudnieni w Służbie Więziennej, pracowali bezpośrednio z więźniami, wywodzili się z tej służby i dopiero po jej opuszczeniu stawali się pracownikami naukowymi w licznych ośrodkach uniwersyteckich. Ich doświadczenia nabyte w pracy w więzieniach uwidoczniły się w publikacjach poświęconych zagadnieniom penitencjarnym i działalności dydaktycznej. Informacje przekazywane przez nich w obu rodzajach działalności wyróżniały się na tle działalności innych uczonych, znających bezpośrednio rzeczywistość więzienną, szerszym i bardziej pogłębionym i trafnym opisem realiów życia więziennego i postępowania z osobami uwięzionymi oraz adekwatniejszym ich wyjaśnieniem.

6. O problemach penitencjarnych, więzieniach, a zwłaszcza więźniach i postępowaniu z nimi napisano już w Polsce i innych krajach

6 Niestety, decyzją władz Służby Więziennej IPSiR-owskie Podyplomowe Studium Penitencjarne zakończyło działalność. Decyzję uzasadniono brakiem funduszy. Jest ona niezrozumiała, jeśli zważy się na wieloletnie korzyści płynące z tego Studium. Było ono wyjątkowo wartościowe, użyteczne dla oficerów Służby Więziennej, więziennictwa, a zwłaszcza dla coraz lepszego, poprawnego postępowania z osobami uwięzionymi. Z własnego doświadczenia nabytego z racji kierowania przez kilka lat tym Studium, prowadzenia wykładu m.in. na temat kontroli zewnętrznej zakładów karnych i aresztów śledczych, bycia promotorem oraz recenzentem licznych prac dyplomowych słuchaczy wiem o ich rzetelnym studiowaniu, udziale w ciekawych dyskusjach oraz o bardzo wysokiej ich ocenie tego studium. W okresie studiowania często podkreślali wykorzystywanie zdobytej wiedzy w codziennej pracy zawodowej. Nieraz byłem pod wrażeniem sformułowanej przez nich twórczej krytyki realiów więziennych oraz proponowania nowatorskich rozwiązań. Władze więzienne również pozytywnie oceniały te studia. Co więcej, w rozporządzeniu ministra sprawiedliwości ukończenie studiów stanowiło jeden z wielu warunków awansu. Biorąc powyższe pod uwagę, decyzję władz więziennych można uznać, delikatnie mówiąc, za niezrozumiałą. Po upływie długiego czasu okazało się, że w kształceniu kadry Służby Więziennej zrezygnowano z uczelni uniwersyteckiej i zamieniono ją na uczelnię resortową.

wiele dzieł. Świadczą o tym również liczne, obszernie bibliografie penitencjarne dokumentujące dorobek nauki i praktyki⁷. Trudne, jeśli nie niemożliwe, jest zliczenie publikacji naukowych oraz publicystycznych na ten temat. Wiele cennych opracowań naukowych znajduje się również w czasopiśmie poświęconych więziennictwu, ukazujących się od okresu międzywojennego⁸.

7. Zagadnienia prawa penitencjarnego i jego nauki oraz polityki penitencjarnej były przedmiotem wielu krajowych i międzynarodowych kongresów⁹, konferencji, sympozjów, seminariów i innych form spotkań naukowych.

Kilka zdań o prawie i polityce penitencjarnej – kontekst prawa karnego wykonawczego

Prawo karne w szerokim ujęciu obejmuje prawo karne materialne, prawo karne procesowe i prawo karne wykonawcze. Między tymi typami prawa występują wzajemne stosunki i różne powiązania, ale każdy z nich reguluje odrębną sferę stosunków społecznych. Podstawowe ich przepisy zostały skodyfikowane. Dla potrzeb niniejszych rozważań poprzestaną na stosunku występującym między prawem karnym wykonawczym a prawem penitencjarnym. Prawo karne wykonawcze reguluje „stosunki społeczne powstałe w następstwie orzeczenia i wykonywa-

7 W odniesieniu do Polski można np. wskazać następujące bibliografie: G. i J. Koreccy (aut.), S. Lelental (red.), *Polska bibliografia penitencjarna*, C.H. Beck, Warszawa 2011; M. Porowski, *Dzieje więziennictwa polskiego w piśmiennictwie i dokumentach*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2016. Autor tego monumentalnego dzieła w pierwszym zdaniu Wstępu zaznaczył: „Książka ta ma charakter dokumentacyjny i zbliża się pod względem formy do bibliografii działowych z zakresu prawa i polityki penitencjarnej. Różni się jednak od nich istotnie zarówno zakresem przedmiotowym, jak i metodą opracowania prezentowanych dzieł” (s. 7).

8 Zob. J. Cegielska, *Czasopisma więziennictwa* [w:] T. Szymanowski, J. Cegielska, J. Czołgoszewski, S. Lelental, J. Pomiankiewicz (red.), *Księga...*, op. cit., s. 97–100.

9 Polskie kongresy penitencjarne rozpoczęły się w 1996 r. Ogółem było ich sześć, ostatni odbył się w 2019 r. Zob. T. Bulenda, *Kongresowe rekomendacje w reformie więziennictwa i zmianach w postępowaniu z więźniami – kontekst działalności organizacji pozarządowych* [w:] K. Jędrzejak, M. Kalaman, R. Poklek (red.), *20 lat działalności Polskiego Towarzystwa Penitencjarnego. Refleksje i impresje jubileuszowe*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej w Kaliszu, Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Kalisz 2013, s. 78–96.

nia prawomocnych lub podlegających wykonaniu decyzji sądowych w przedmiocie kar i innych środków reakcji na przestępstwo¹⁰. Stanowi „ogół norm prawnych, które regulują wykonywanie kar i innych środków penalnych (środków prawnych, środków probacyjnych, środków zabezpieczających, środków przymusu) przewidzianych w prawie karnym, karnym skarbowym i wykroczeń”¹¹. Prawo penitencjarne ma przedmiot zakresowo węższy od prawa karnego wykonawczego i obejmuje regulacją właściwe sobie, wyodrębnione, specyficzne stosunki społeczne. W literaturze naukowej dawnej i obecnej można spotkać różne definicje pojęcia „prawa penitencjarnego”, kreszące różny jego zakres i desygnaty¹². W niniejszych rozważaniach przez prawo penitencjarne rozumiem zespół norm regulujących karę pozbawienia wolności i inne środki skutkujące ograniczeniem wolności.

Owa bliskość i wzajemne relacje między prawem karnym wykonawczym i jego nauką a prawem penitencjarnym i jego nauką uzasadnia przyjęcie poglądu o znacznym podobieństwie, a bywa, że i utożsamianiu wpływu określonych teorii i koncepcji naukowych na ich rozwój oraz związku tych dziedzin z innymi naukami.

W literaturze naukowej wskazuje się podobne, liczne zasadnicze czynniki wpływające na stan i zmiany zachodzące w prawie karnym wykonawczym, a tym samym i w prawie penitencjarnym.

Należy do nich zaliczyć w szczególności:

- stan przestępczości,
- obowiązujące przepisy prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego,
- politykę karną, szczególnie jej represyjność,
- profilaktykę przestępczości,
- posiadaną bazę materialną oraz środki przeznaczane na wykonywanie kary pozbawienia wolności,
- uwzględnianie osiągnięć nauki, szczególnie wiedzy kryminologicznej i penitencjarnej,

10 S. Leleńtal, *Prawo karne wykonawcze*, PWN, Warszawa 1990, s. 6.

11 J. Hołda, Z. Hołda, *Prawo karne wykonawcze*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2006, s. 13.

12 S. Leleńtal, *Prawo...*, op. cit., s. 13–15; S. Paweła, *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa, 2007, s. 27–28; T. Szymanowski (red.), *Prawo...*, op. cit., s. 21–22.

- tradycje i doświadczenie więziennictwa,
- stosowanie międzynarodowych standardów wykonywania kary,
- charakterystykę populacji więziennej,
- organy wykonujące kary pozbawienia wolności i zatrudniony w nich personel¹³.

Powyższe czynniki mają również znaczenie w rozwoju polityki karno-wykonawczej, w tym polityki penitencjarnej. Przez politykę penitencjarną rozumie się „realizację przepisów regulujących wykonywanie kary pozbawienia wolności oraz innych środków izolacji wykonywanych w zakładach karnych, aresztach śledczych i zakładach zabezpieczających oraz metody ich stosowania w praktyce”¹⁴.

Związek z innymi naukami

Z uwięzieniem ściśle wiąże się człowiek, zarówno ten, który uczynił zło i jest przymusowo izolowany, jak i ten, który go pilnuje, ochrania i pomaga mu uwolnić się od zła. Wśród istniejących nauk są więc takie, które pomagają w poznaniu człowieka w obu jego wymiarach. Niezbędne jest zatem korzystanie nie tylko z nauki penitencjarnej, lecz także z wielu innych nauk, które w stosunku do prawa i polityki penitencjarnej mają „w większości charakter pomocniczy”¹⁵.

Oto zaczerpnięte z literatury przedmiotu przykłady związków prawa karnego wykonawczego i jego nauki oraz prawa penitencjarnego i jego nauki z innymi naukami, a mianowicie z:

- kryminologią, nauką o więziennictwie, pedagogiką, psychologią, psychiatrią i socjologią, w tym zwłaszcza: pedagogiką penitencjarną, psychiatrią penitencjarną, psychologią penitencjarną i socjologią¹⁶;
- kryminologią, pedagogiką, psychologią, psychiatrią i socjologią penitencjarną¹⁷;
- naukami kryminologicznymi, psychologią, psychiatrią, pedagogiką, socjologią i więzienioznawstwem¹⁸;

13 T. Szymanowski (red.), *Prawo...*, op. cit., s. 25.

14 Ibidem, s. 23.

15 S. Walczak, *Prawo penitencjarne PRL*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1968, s. 71.

16 Zob. ibidem, s. 60–88.

17 Zob. J. Śliwowski, *Prawo...*, op. cit., s. 21–30.

18 S. Leleń, *Prawo...*, op. cit., s. 15–24.

- kryminologią, polityką kryminalną, pedagogiką, psychologią i socjologią, a także w pewnym zakresie z filozofią i etyką¹⁹;
- naukami kryminologicznymi, w tym penologią, polityką kryminalną, psychologią, psychiatrią, w tym psychiatrią sądową, psychiatrią penitencjarną, psychiatrią kliniczną, psychiatrią społeczną, pedagogiką i socjologią, w tym socjologią kryminalną, socjologią penitencjarną i socjologią prawa²⁰;
- kryminologią, wiktymologią, psychologią, psychiatrią, w tym psychiatrią sądową, socjologią, pedagogiką, w tym pedagogiką resocjalizacyjną i pedagogiką penitencjarną, statystyką kryminalną, w tym statystyką policyjną, statystyką prokuratorską, statystyką sądową, statystyką więzienną (penitencjarną)²¹.

Należy też pamiętać o znaczących związkach prawa penitencjarnego i jego nauki z prawem karnym materialnym i jego nauką oraz prawem karnym procesowym i jego nauką oraz związkach z innymi dyscyplinami prawniczymi.

Związek z kryminologią

Znamienny i wyjątkowo ważny jest związek prawa penitencjarnego i jego nauki z kryminologią.

Kryminologia jest nauką społeczną zajmującą się badaniem i gromadzeniem całościowej wiedzy na temat przestępstwa jako pewnej szczególnej formy zachowania dewiacyjnego, przestępczości jako pewnego zjawiska społecznego, a także osoby sprawcy przestępstwa, jak również ofiary przestępstwa, a także instytucji i mechanizmów kontrolnych, jakie tworzą społeczeństwa w celu zapobiegania i zwalczania przestępczości²².

Współczesna definicja tej nauki jest, w porównaniu z jej dawnymi postaciami, wzbogacona o elementy, które zawdzięczamy rozwojowi kryminologii. Do czynu przestępnego, będącego przedmiotem poznania naukowego (nurt klasyczny), dodano osobę sprawcy tego czynu

19 Zob. J. Hołda, Z. Hołda, *Prawo...*, op. cit., s. 15.

20 Zob. S. Paweła, *Prawo...*, op. cit., s. 28–33.

21 Zob. T. Szymanowski (red.), *Prawo...*, op. cit., s. 27–35.

22 J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Arche, Gdańsk 2001, s. 19.

(nurt pozytywistyczny), a po długim czasie – również ofiarę przestępstwa (wiktymologia). Rozwój ten przełożył się od razu na szeroko rozumiane prawo karne, w tym prawo karno-wykonawcze.

Współcześnie w kryminologii wyodrębnia się różne nurty. Do podstawowych należą nurt pozytywistyczny, z kierunkiem antropologicznym i socjologicznym, który cechuje zwłaszcza determinizm i indywidualizm, tj. koncentracja na osobie sprawcy, nurt antynaturalistyczny, z wieloma kierunkami, w tym krańcowym abolicjonizmem, uznającym indeterministyczną wizję człowieka i kładącym akcent na reakcję społeczną (normę prawną) na czyn przestępny, oraz nurt neoklasyczny, będący zmodyfikowanym nurtem klasycznym, z cechą „miękkiego indeterminizmu”, w którym odwet nie jest wyłączną reakcją²³.

Warte przypomnienia jest, że uchodzący za twórcę kryminologii lekarz psychiatra Cesare Lombroso był zatrudniony w więzieniu i swoją koncepcję antropologiczną wywiódł z wyników badań nad więźniami. Przez dziesiątki lat po nim wielu uczonych kryminologów i reprezentantów innych dyscyplin naukowych obierało więzienia i społeczność więzioną za przedmiot badań naukowych.

Wyżej wymienione nurty poprzedzała szkoła klasyczna, w której przyjmowano indeterministyczną koncepcję człowieka (założenie, że każdy człowiek jest jednostką wolną, sprawca przestępstwa jest jednostką racjonalną) oraz absolutną teorię kary (odwet za popełnione przestępstwo).

Aż do drugiej połowy XIX wieku dogmatyka jest wyłączną dziedziną pracy prawnika penalisty, a niepodzielna jej władza sięga aż do czasu rewolucyjnego przełomu dokonanego przez szkołę pozytywną. Szkoła ta w spuściznie swej pozostawiła nauce nową dziedzinę wiedzy: kryminologię, pomyślaną jako wiedzę o przestępstwie i przestępcy. Nauka ta daje odpowiedź na pytanie, w jaki sposób dochodzi do skutku przestępstwo, jak się to dzieje, iż jeden z ludzi w danych warunkach je popełnia, drugi natomiast powstrzymuje się od niego. Kryminologia w swym najbardziej ogólnym ujęciu obejmuje również dziedzinę polityki kryminalnej, a także dziedzinę wykonania kary, wykonanie kary stanowi bowiem jeden z istotnych środków zwalczania przestępczości, a kryminologia jest nauką nie tylko o genezie przestępczości, ale i sposobach

23 Charakterystykę nurtów kryminologii zob. ibidem, s. 40–57.

jej zwalczania. [...] Dziedzina wykonania kary nie może być abstrahowana ani od dziedziny przyczyn przestępczości, ani od płaszczyzny dogmatycznych rozważań. Ustalenie przyczyn przestępczości wprowadza nas na płaszczyznę stwierdzeń o charakterze psychologicznym, socjologicznym, a czasem nawet psychiatrycznym, tymczasem dogmatyka szlifuje, utrzymuje w stanie największej ostrości i przydatności oraz wydolności przepisy prawa. Natomiast dziedzina prawa penitencjarnego to dziedzina jakby realizacji tego dorobku, który powstaje na tle badań kryminologicznych oraz efektywnej codziennej pracy aparatu wymiaru sprawiedliwości, opierającego się na stosowaniu normy prawnej, tej możliwie najdoskonalszej, najbardziej wszechstronnej i wydolnej normy zmierzającej do zwalczania przestępczości za pomocą stosowania kary²⁴.

Po II wojnie światowej na pewien okres skutecznie zaniechano kryminologii. Skończył się więc związek penitencjarystyki z kryminologią, który w okresie międzywojennym był ewidentny i pożyteczny. Skończyły się badania nad osobowością przestępców, także uwieczonych.

W początkach lat pięćdziesiątych odzywają się głosy zmierzające do podważenia pozycji kryminologii jako autonomicznej dyscypliny naukowej; pojawiają się tendencje do podporządkowania kryminologii nauce prawa karnego [...] Były to, oczywiście, tendencje nienaukowe, mające swe źródło w przejawach dogmatyzmu i doktrynerstwa w ówczesnej nauce prawa. W tym też okresie zostaje przerwana publikacja materiałów statystycznych o przestępczości w „Rocznikach Statystycznych” Głównego Urzędu Statystycznego²⁵.

Była to strata nie tylko dla rozwoju kryminologii, lecz także dla innych nauk, w tym nauki prawa penitencjarnego.

Po przejściu w 1956 r. więziennictwa z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Ministerstwa Sprawiedliwości i przywróceniu kryminologii do systemu nauk stała się ona od razu użyteczna i dla nauki penitencjarnej. Przez wiele lat, do zmiany ustrojowej w 1989 r. prowadzenie badań kryminologicznych w więzieniach było możliwe w ograniczonym stopniu. Nie było takiej otwartości więzień na tego rodzaju badania, z jaką dzisiaj mamy do czynienia. Utrudniony był też dostęp do danych statystycznych dotyczących realiów więziennych.

24 J. Śliwowski, *Prawo karne. Część III, Prawo penitencjarne*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1963, s. 7–8.

25 L. Lernell, *Zarys kryminologii ogólnej*, PWN, Warszawa 1978, s. 38.

W piśmiennictwie naukowym można spotkać opis tamtego okresu.

Nauka kryminologii w Polsce, nawet w okresie państwa totalitarnego (PRL), osiągnęła wysoki poziom dzięki działalności wybitnego uczonego, profesora Stanisława Batawii oraz jego uczniów i współpracowników, a także możliwości rzetelnych badań empirycznych (których najważniejsze wyniki zostały opublikowane w kolejnych tomach „Archiwum Kryminologii”). Również współcześnie kryminologia jest rozwijana na wydziałach prawa kilku uniwersytetów i w Instytucie Nauk Prawnych PAN, a wyniki badań są publikowane w czasopiśmie i periodykach naukowych. Podkreślając znaczenie kryminologii dla wymiaru sprawiedliwości i następnie wykonywania sankcji karnych, trzeba też zaznaczyć, że skazani na kary wolnościowe (np. karę pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem, ograniczenia wolności, środki karne), a także – a może raczej przede wszystkim – na bezwzględną karę pozbawienia wolności, stanowią niezwykle cenny obiekt badań z zakresu prawa karnego, prawa karnego wykonawczego kryminologii, oczywiście z zachowaniem rygorystycznych warunków ich przeprowadzenia²⁶.

Związek z psychologią

Przedmiotem psychologii jest psychika człowieka i wyznaczone nią jego zachowanie. Dziedzina ta w odniesieniu do człowieka uwięzionego ma szczególne znaczenie zarówno dla niego, jak i dla organów postępowania wykonawczego. Może ona służyć przyjęciu właściwych rozwiązań prawnych dotyczących postępowania z takim człowiekiem oraz realizacji celów i zasad penitencjarnych. Z psychologii ogólnej wyodrębniła się psychologia penitencjarna, która „koncentruje się wokół funkcjonowania człowieka w warunkach izolacji więziennej, reakcji na pozbawienie wolności, deprivację wielu potrzeb, konieczność podporządkowania się systemowi instytucji totalnej”²⁷.

Psychologia ma szczególne znaczenie w wykonywaniu kary pozbawienia wolności. Stąd też poświęcono jej wiele przepisów prawa penitencjarnego. W rozwoju nauki penitencjarnej wykorzystuje się jej metody i wyniki badawcze. W postępowaniu z osobami po-

26 T. Szymanowski (red.), *Prawo...*, op. cit., s. 30.

27 K. Ostrowska, *Psychologia resocjalizacyjna a karanie kryminalne* [w:] S. Lelental, G.B. Szczygieł (red.), *X lat obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego*, Temida 2, Białystok 2009, s. 91.

zbawionymi wolności diagnozuje się ich stan psychiczny, dokonuje badań ich osobowości, ustala zaburzenia psychiczne, bierze udział w opracowaniu metod oddziaływania terapeutycznego, uczestniczy w opracowaniu prognozy kryminologicznej.

Ważność psychologii dla penitencjarystyki wyraża się w tym, że w polskich więzieniach od dawna, bo od 1965 r., zatrudnia się psychologów, na których nakłada się wiele zadań²⁸. Wart odnotowania jest fakt, że przydatność tej dyscypliny naukowej i tego zawodu doceniono już w okresie międzywojennym.

Psycholog znalazł się w składzie Komisji do Badań Kryminalno-Biologicznych, powołanej w 1933 roku na wniosek Stanisława Batawii. Komisja organizowała badania nad osobowością osadzonych w więzieniach. [...] Powołana komisja, na podstawie wyników badań, kwalifikowała więźniów niepełnosprawnych (fizycznie bądź psychicznie) do umieszczenia w zakładach specjalnych w Grodzisku Mazowieckim i w Grudziądzu. Opracowała kwestionariusz umożliwiający zobiektywizowaną diagnozę osadzonych, która pozwoliła na zindywidualizowane postępowanie z osadzonymi²⁹.

Wiedza psychologiczna służy m.in. realizacji zasady indywidualizacji, dokonywaniu klasyfikacji skazanych, opracowaniu indywidualnego programu w ramach odbywania kary w systemie programowanego oddziaływania, wykonywaniu kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym, przeprowadzaniu badań psychologicznych, także w odpowiednich ośrodkach diagnostycznych, dokonywaniu okresowych ocen skazanego, prognozowaniu zachowań skazanego, a także opracowywaniu prognozy kryminologicznej³⁰.

28 Zob. S. Paweła, *Prawo...*, op. cit., s. 30.

29 J. Szałański, *70 lat uczestnictwa psychologów w przeobrażeniach więziennictwa polskiego* [w:] W. Ambroziak, P. Stępnik (red.), *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej. III Sympozjum Penitencjarne*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Poznań–Warszawa–Kalisz 2004, s. 95.

30 Zob. S. Paweła, *Prawo...*, op. cit., s. 30–31; M. Kuć, M. Gałązka, *Prawo karne wykonawcze*, C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 9.

Związek z psychiatrią

Psychiatria jest nauką o chorobach psychicznych, nerwicach i innych zaburzeniach niebędących chorobami psychicznymi (ich etiologii, patogenezie, objawach, przebiegu) oraz ich zapobieganiu.

Jednym z kierunków psychiatrii jest psychiatria penitencjarna zajmująca się zaburzeniami psychicznymi skazanych odbywających karę pozbawienia wolności i tymczasowo aresztowanych.

Z wiedzy psychiatrycznej korzysta się, w razie potrzeby, przy: przeprowadzaniu badań psychiatrycznych; decydowaniu o skierowaniu skazanego do odbywania kary w systemie terapeutycznym lub w trakcie wykonywania kary w tym systemie; wydawaniu orzeczenia o poczytalności skazanego w przypadku obligatoryjnej obrony w postępowaniu wykonawczym; ustalaniu przesłanki stosowania obowiązkowego odroczenia kary lub udzielenia przerwy w odbywaniu kary; ustalaniu koniecznego objęcia leczeniem i rehabilitacją skazanego, u którego stwierdzono uzależnienie od alkoholu albo środków odurzających lub psychotropowych; ustalaniu, czy zachodzą przesłanki do zawieszenia postępowania wykonawczego z powodu choroby psychicznej; ustalaniu motywów samouszkodzenia³¹.

Związek z pedagogiką

Pedagogika jest nauką o wychowaniu i nauczaniu. Wyodrębnia się w niej dział pedagogiki penitencjarnej. Z nauki tej korzysta się zwykle w odniesieniu do wykonywania kary pozbawienia wolności. Służy ona przede wszystkim realizacji celu wykonywaniu tej kary, którym jest poprawa skazanego i jego wychowanie oraz efektywnemu stosowaniu metod i środków oddziaływania. To właśnie wiedzy pedagogicznej w dużej mierze zawdzięczamy wprowadzenie do prawa penitencjarnego określonych metod i środków oddziaływania oraz sposobów i warunków korzystania z nich. Właściwa dla pedagogiki penitencjarnej była resocjalizacja skazanych, którą ostatnimi czasy zastępuje się terminami „readaptacja” czy „reintegracja”. Wyodrębniono również pedagogikę resocjalizacyjną, co jest przejawem tendencji dodawania do nazwy „pedagogika” kolejnych przymiotników. Jednym z takich tworów jest też pedagogika twórcza.

31 Zob. S. Lelental, *Prawo...*, op. cit., s. 20; S. Paweła, *Prawo...*, op. cit., s. 31.

Wartość pedagogiki w postępowaniu z osobami uwięzionymi uwidoczni się w zatrudnianiu w więzieniach osób z wykształceniem pedagogicznym. Wykonują one przede wszystkim zadania wychowawców.

Związek z socjologią

Socjologia jest nauką o społeczeństwie, jego strukturze i prawach rozwoju. Jednym z działów socjologii ogólnej jest socjologia penitencjarna zajmująca się społecznością więzienną, występującymi w niej grupami formalnymi i nieformalnymi. W jej ramach prowadzi się badania stosunków społecznych zachodzących wewnątrz danej grupy oraz w relacji do innych grup. Analizuje się powstawanie grup społecznych, ich funkcjonowanie oraz procesy ich rozpadania się.

W społeczności więziennej występują dwie duże grupy: zbiorowość kadry, pracowników więziennych oraz zbiorowość osób pozbawionych wolności.

Wiadomo przecież, że zarówno zbiorowość skazanych, jak i personelu dozorującego stanowi określoną społeczność, co prawda sztucznie wytworzoną, ale w której zachodzą określone zjawiska i procesy. Wśród nich należy wymienić stratyfikację społeczną wśród więźniów, której badanie ma podstawowe znaczenie dla ujawnienia i wyjaśnienia zjawisk „drugiego życia więziennego”, w tym i najbardziej ujemnych jego stron³².

Wyniki badań społeczności więźniów, na którą składają się grupy formalne, tworzone według prawem określonych kryteriów (np. skazani, tymczasowo aresztowani, młodociani, dorośli, pierwszy raz karani, recydywiści), oraz grupy nieformalne (np. git ludzie, frajerzy), służą różnym celom z zakresu prawa karnego wykonawczego, w tym poprawnemu postępowaniu z członkami tych grup, a zwłaszcza realizacji celów związanych z ich pobytem w murach więziennych.

Wnioski i uwagi końcowe

Wpływ nauki na prawo i politykę penitencjarną jest faktem. Nauka wykreowała prawo i politykę penitencjarną. Ich rozwój nie byłby możliwy bez nauki, bez pozostawania w związku z odpowiednimi naukami. Penitencjarystyka od dawna korzysta z nauki, dzięki której jest bardziej

32 T. Szymanowski (red.), *Prawo...*, op. cit., s. 32.

racjonalna i społecznie użyteczna, nauka wzbogaca się zaś, czyniąc penitencjarystkę przedmiotem swojego poznania. Wykrojenie z dorobku nauki części poświęconej penitencjarystyce spowodowałoby jej zubożenie.

W rozwoju penitencjarystyki były jednak okresy, w których z nauki korzystano słabo lub nie robiono tego wcale. W przyjmowanych rozwiązaniach prawnych prym wiodła ideologia i polityka, a naukę zepchnięto na margines.

Dysponujemy bardzo bogatą literaturą naukową, której przedmiotem są zagadnienia penitencjarne, ujmowane również z perspektywy nauk pozostających w związku z penitencjarystką. Miałem jednak trudności w dotarciu do publikacji naukowych, które byłyby poświęcone wyłącznie problematyce omawianej w tym tekście. Na pytania zawarte we Wprowadzeniu udało się odpowiedzieć jedynie częściowo.

Problematyka pożytków płynących z nauki dla prawa i polityki penitencjarnej oraz ich związku z innymi naukami wymaga więc rzetelnego, obszernego i pogłębionego studium.